

SHARI J. RYAN

Doktorova
dcera

**DOKTOROVA
DCERA**

Copyright © Shari J. Ryan, 2022

First published in Great Britain in 2022 by Storyfire Ltd. trading as Bookouture

Všechna práva vyhrazena.

*Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu nakladatele.*

Translation © Hana Vašková, 2025

Cover © Martin Kopecký, 2025

© DOBROVSKÝ s.r.o., 2025

ISBN 978-80-277-5620-9 (pdf)

SHARI J. RYAN
**DOKTOROVA
DCERA**

přeložila Hana Vašková



Věnováno mojí babičce – jako bych tam byla...



PROLOG

KVĚTEN 1945

Zbývá zdolat poslední příčku a ocitnu se na úrovni země. Tělem mi projede vlna emocí, když si tiše opakuji slova, která jsem právě slyšela v rádiu: „Válka v Evropě skončila. Nacisté bezpodmínečně kapitulovali!“ Natáhnu se k poklopu. Mám pocit, jako by se mi ruce oddělily od těla, a prsty se mi třesou jako osika, když sahám po studené rezavé západce. Válka trvala třetinu mého života. Už si ani nepamatuji, jaké to je být volná. Nedomážu si ani vybavit, zda jsem byla dost stará, abych chápala, co je to mír, než jsme o něj přišli.

Dřevěný poklop se otevře a zavrzá, jako když si člověk ráno po dlouhé noci zívne. Kolem mě se rozlije ranní světlo a já téměř nic nevidím.

Když neznáte nic jiného než hodiny a hodiny strávené v temnotě, připadá vám slunce najednou tak okázalé a věčné. A já mám ve věku dvaceti let poprvé pocit, že vidím svět takový, jaký má být.

Barvy kolem mě jsou tak živé a zářivé. Větve stromů jsou obsypané hustými trsy listů, z čerstvě rozmrzlé půdy vykukují svěží výhonky trávy a nebe je bez mráčku. Hraje všemi barvami pavího pera, které se slévají do jediného božského odstínu modré, jež nedokáže zachytit žádný obraz ani fotografie. Všude

kolem nás bují krása a my po prvním nádechu čerstvého vzduchu začínáme psát novou kapitolu našeho života.

Někdo by mohl říct, že se před námi právě otevřely brány nebes, jiný by naopak tvrdil, že jsme vykročili z hlubin pekla. Nevím jistě, jestli jsme to my, kdo ztratil přehled o minutách, hodinách, týdnech, měsících a rocích, nebo se čas zastavil, zatímco my byli uvězněni ve tmě.

Kdysi mi řekli, že nepatřím do tohoto světa, který je určen jen pro jeden druh lidí. Pro druh, jenž je určen pouze tím, co vidí jediný pár očí.

Možná jsem tehdy byla slepá, nyní je však můj pohled nestranný. Toto je můj svět a jen já mám právo určovat, co bude následovat.

Neboť jen já jsem strůjcem svého osudu.



KAPITOLA PRVNÍ

SOFIE
KVĚTEN 1941

První ráno nového měsíce v člověku budí dojem, jako by si zasloužilo speciální uznání. Je to nový začátek, který nám život dopřává dvanáctkrát do roka. Přesto se o něm moc nemluví, neboť život se točí dál jako kolo. Dokud se mu do cesty nepostaví kopec nebo neztratí hybnou sílu.

Bolí mě oči z neustálého zírání do kalendáře, který jsem narýsovala na průklepový papír a jako pravítko použila hračku sešitu.

Byla to naše učitelka, kdo nám vysvětlil, jak důležité je zaznamenávat si data. Naše mysl se tak prý dokáže ubírat vpřed smysluplným směrem. Já sama se o to pokouším již třetí měsíc, ačkoliv v předchozích dvou jsem si do všech políček zaznamenala pouze červené křížky. Byla bych však mnohem radši, kdybych měla něco na práci. Nevidím důvod, nač si vést záznamy, když mě v dohledné budoucnosti nic nečeká. Nemohu ani odpočítávat, kolik dní zbývá do konce války.

Přesto mě prázdná políčka lákají, abych si do nich poznamenala významnou událost či cokoliv jiného, co stojí za zapamatování. Zítra je pátek a s ním také šábés. Nebo by přinejmenším šábés být měl, alespoň podle nás. Doma o svátku příliš nemluvíme,

natož abychom jej slavili jako vždy, co si jen pamatuji, do kalendáře ale bez pochyby patří.

Klepe se mi ruka, když do kolonky pro následující den jedno po druhém vepisují jednotlivá písmena. Mé písmo má ostré hrany, což jen potvrzuje, v jaké nervozitě neustále žiji. Šábés však za zmínku rozhodně stojí. Kdyby si svátek zapsali moji rodiče, možná by také přehodnotili, jak s našimi tradicemi zacházíme dnes.

Otevřu zásuvku rozviklaného psacího stolu a upustím tužku na hromádku ostatních, přes hlasy zdola, mužské, jak se zdá, ji však neslyším dopadnout. Netušila jsem, že čekáme společnost, obzvlášť tak brzy po ránu.

Obvykle je to tatínek, kdo mluví nejhlasitěji, dnes to však neplatí. On sám by jistě poznamenal, že za to nemůže hlasitost, nýbrž jeho zvučný baryton, který připomíná dunění hromu.

Natáhnu se k okraji ručně vyřezávané postele s nebesy, vezmu župan a přehodím si teplou látku přes ramena. Zlehka zmáčknu kliku, pootevřu dveře jen natolik, abych se jimi protáhla, a po tmavě hnědé podlaze vykročím na chodbu vedoucí k dubovému schodišti. Zábradlí je sice čisté, avšak věčně lepkavé, což má na svědomí jakýsi lak, který použili dělníci, kteří na našem statku z 18. století prováděli poslední kolo drobnějších úprav. A to i navzdory faktu, že poslední renovace se uskutečnily dávno předtím, než jsem se narodila. Dům, jež původně postavil můj prapradědeček, se v matčině rodové linii dědí z generace na generaci.

Jedno rameno schodiště pod každým mým krokem skřehotavě zavrzá a mohlo by mě prozradit, druhé je však obložené cihlově červenými dlaždicemi. Klidně bych po něm mohla poskakovat nahoru a dolů celý den a nikdo by neslyšel ani pípnutí. Musím přiznat, že bíle štukovaná stěna mi mnohokrát posloužila jako úkryt, odkud jsem poslouchala rozhovory linoucí se ze vstupní halý – rozhovory, které jsem nejspíš slyšet neměla, já však radši vím, na čem jsem, než abych tápala v temnotách.

Na sobě mám pořád limetkově zelené pyžamo a mé neposlušné kaštanově hnědé kadeře by potřebovaly rozčesat, nutně však musím zjistit, co se tam dole jen pár kroků ode mě děje.

„Musíte mě pochopit, pánové, nemohu opustit své pacienty jen proto, že to říkáte.“ Otcův hlas teď zní jinak. Možná je to tím, že tatínek mluví německy, nikoliv polsky, němčinu ale všichni ovládáme víceméně plynule, nebo jsme se to alespoň za ty poslední roky, co Německo obsadilo naši vlast, naučili. Mezi sebou a s místními ale stále hovoříme polsky. Nechápu, proč bychom měli mluvit jinak jen proto, že Němci nemají potřebu mluvit po našem. „Jako hlavní lékař v Osvětimi mám povinnost ke všem lidem zde ve městě. Jsou na mně závislí.“

Mám pocit, že ticho, které se po jeho slovech v hale rozhostí, trvá celé minuty, ve skutečnosti však uplyne jen několik vteřin, než jeden z mužů odpoví.

„Herr Amsler, jistě je vám jasné, že vám všechny ty komplikace bohatě vynahradíme. Jste nejlepší lékař široko daleko, jen co je pravda, a právě někoho takového momentálně potřebujeme. A co víc, prokážete tím velkou službu nejen své rodině, ale také vlasti.“

Vlast – kdo ví, co to slovo vlastně znamená poté, co Polsko obsadili Němci a prohlašují ho za své. Tatínek není příslušníkem polské armády, natož pak té německé. Nedovedu si tedy dost dobře představit, jak jinak by mohl pomoci Polsku než tím, že zůstane zde a bude dál pomáhat místním.

„Jistě, chápu vás víc než dobře. Přesto vás musím požádat o čas, abych mohl probrat vaši nabídku se svou ženou, než vám odpovím.“

Tatínek by nikdy ani na okamžik neuvažoval, že by odešel nebo – co hůř – zavřel ordinaci.

„Jistě, Herr Amsler. Přijdeme zítra ráno. Vyřídte prosím naše srdečné pozdravy své paní a dceři. A opatrujte se. Hezký den.“

Hlupáci. Nic takového jako hezký den v Polsku okupovaném nacisty neexistuje.

„Děkuji, pánové,“ odpoví tatínek. „Vyprovodím vás.“

Vchodové dveře se za návštěvníky hlasitě zabouchnou. Zvuk mi dodá odvalu pokračovat do haly, kde najdu tatínka, jak jednou rukou svírá kliku a zírá na dveře, jako by mohl vidět, co se za tlustým dřevem ukrývá.

„Je všechno v pořádku, tatínku?“ oslovím ho tiše, abych ho nepolekala.

Než se ke mně tatínek otočí, svěsí ramena. Už se oblékl do práce. Má na sobě hnědé tvídové kalhoty, bílou košili a oblíbenou vínovou kravatu s drobnými bílými puntíky. V očích se mu však zračí smutek a na čele mezi obočím se mu rýsují vrásky. Toto rozhodně není jeho obvyklý výraz, když ráno opouští dům.

„Co všechno jsi z toho slyšela, Sofie?“

„Dost na to, abych se musela ptát, kde se u nás tak brzy po ránu vzali cizí lidi. Zvlášť když po tobě chtěli, aby ses vzdal práce ve prospěch naší vlasti.“

„To je složité, myško,“ povzdechne si a položí mi ruku na rameno. Myško – tak mi neřekl už celé roky. Je mi šestnáct a jsem už skoro dospělá.

„Co byli ti chlapi zač?“ naléhám.

„Nikdo, kvůli komu by sis musela dělat starosti. Teď si ale musím jít promluvit s tvou *mamiczkou*. Jdi se nachystat do školy, ať neprijdeš pozdě.“ Ať tatínek už musí s maminkou probrat cokoliv, rozhodně je nečeká příjemný rozhovor.

Žaludek se mi obrací nedočkavostí. Tatínek na sobě nikdy nenechá znát obavy, natož aby dovolil, aby se mu zračily v obličeji. Z jeho výrazu však nyní zcela jasně čtu, že má strach. Určitě si s maminkou půjde promluvit do ložnice. Moc dobře ví, že tam je neuslyším. U zdi mezi jejich ložnicí a mým pokojem stojí velká skříň, která pohltí jakýkoliv zvuk.

Tatínek má za sebou téměř polovinu schodiště, když přiskočím ke dveřím a dumám, zda ti cizí muži stále stojí před naším domem. Úzké okénko vedle dveří je zamlžené. Loktem na něm vykroužím kolečko a pohled mi padne na dva muže v šedých uniformách, vždy nablýskaných černých holínkách a čepicích se štítkem. Tohle nejsou obyčejní vojáci. Dokonce i já poznám, že jde o vyšší šarže, zvlášť když zahlédnu mercedes, do kterého ti dva společně nasedají. Tady u nás se mužům v uniformách vyhýbáme, jak to jen jde. Děláme to tak už celý rok a půl, co napochodovali do naší země.

Automobil se otočí a zvedne do vzduchu prach, než zmizí z našeho pozemku. Netuším, jak dlouho jsem na ty dva zírala, občas mám ale pocit, že to je jediný způsob, jak zahlédnout alespoň zrnko pravdy, před kterou mě tyto zdi chrání.

Dveře od ložnice rodičů se hlučně otevírají a zavírají a já usuzuji, že rozhovor nejspíš nedopadl nejlépe.

„Sofie, kde jsi?“ volá mě matka.

Z jejího tónu nabydu dojmu, že už na mě čeká, a tak rychle vyběhnu nahoru. Když se ocitnu na posledním schodu, přímo naproti svému pokoji, srdce v hrudi se mi divoce rozbuší.

„Tady jsem.“ Maminka se naklání nad mým stolem a zkoumavě si prohlíží kalendář.

„Co je tohle?“ zabodne prst do jediné kolonky, kam jsem si něco poznamenala.

„Šábes. Bude zítra večer, a tak jsem si říkala –“

Maminka zvedne list papíru ze stolu, jako by v ruce svírala dokument obdařený mocí určovat náš osud. Doširoka vytřeští oči a spodní ret jí spadne dolů. „Ne, ne a ne.“ Cupuje list papíru, dokud z něj nezbydou jen malinkaté kousíčky, které se jako vločky snášejí na hromádku na zem. Pak si zastrčí krátké kaštanové vlasy za uši a odhalí narůžovělé tváře. „Nic takového jako šábes už neexistuje. To jsme snad probrali,“ ucedí přes zaťaté zuby.

„Co záleží na tom, co děláme ve vlastním domě?“ chci vědět.

Maminka svaští ostře tvarované obočí, lehce nakloní hlavu na stranu a prohlíží si mě jako hříšníka. „Ty moc dobře víš, že na tom záleží. Tvůj otec není žid jako my a není správné, abychom ho nutily slavit svátek dle naší víry.“

Těžce lapám po dechu, jako bych dostala ránu do břicha, a jen tupě zírám na kousky papíru mezi námi. Na nic víc se nezmůžu. „Připravili nás o všechna práva. Asi jsem na to zapomněla,“ zkřížím ruce na prsou, jako by si maminka zasloužila být středem mého vzteku. Tak to však není.

„Na nic jsi nezapomněla,“ utrhne se na mě, chytne mě za ruku a pevně ji stiskne ve svých dlaních. „Máš vztek, Sofie. A máš na to plné právo. Teď ale musíme zapomenout, kdo jsme, a stát za tvým otcem. Věř mi, když říkám, že jsme ještě zdaleka nepřišli o všechna práva, a za to musíme být vděčné.“

Když zvednu hlavu a hledám v maminčině tváři pochopení, všimnu si slz, které se jí sbírají v koutcích zarudlých očí, maminka zdvihne mou dlaň ke svým rtům a políbí ji. „Tak proč se na něj zlobíš ty?“ ptám se.

Maminka zakroučí hlavou a dlouze si povzdechne. „Není to tvůj otec, na koho se zlobím. Ani mně se nelíbí svět, ve kterém žijeme. Bohužel ani já s tím nic nezmůžu, mohu se jen snažit udržet nás v bezpečí.“

Popírání je jako skleněná zeď: člověk jí snadno prohlédne, ale projít skrz nedokáže. Poddám-li se strachu, zcela mě pohltí. Proto se musím soustředit na současný okamžik.

Teď jsme v bezpečí. Alespoň prozatím.



KAPITOLA DRUHÁ

IZÁK
KVĚTEN 1941

Pokaždé když po ránu otevřu oči, pátrám pohledem po stříbrném budíku, který stával na mém nočním stolku. Vypadal jako plechovka rozříznutá na půl a na žlutém ciferníku se po obvodu vinuly římské číslice.

Celé roky jsem kvůli jeho monotónnímu tikání nemohl v noci spát. Srdce mi bušilo v hrudi a já si tiskl polštář k hlavě, dokud zvuk neutichl a já mohl konečně spát. Teprve po ránu jsem znovu zaslechl to jeho *tik, tik, tik*, jen krátce předtím, než mi duté vyzvánění probodlo hlavu. Praštil jsem do přístroje rukou a většinou ho povalil na jednu či druhou stranu. Tatínek s maminkou museli do práce již od časného rána a bylo na mně, abychom s mou mladší sestrou Olívií přišli včas do školy.

Taková zodpovědnost v raném věku na mě velmi doléhala, nebo mi to tak alespoň připadalo, tehdy jsem však ještě nic nevěděl.

Teď se musím spoléhat na své vnitřní hodiny, že mě každé ráno vzbudí. Dal bych veškerý svůj skromný majetek za to, abych ten starý křáp mohl znovu slyšet. Nikdo mě nevaroval, že jednou zatiká naposledy.

Je to už víc než rok, co jsme museli opustit náš domov v Krakově a přestěhovali se do varšavského ghetta. Řekli nám tehdy, že

všechny Židy přesunou na jedno místo, kde budou mezi svými. Když Německo napadlo naši zemi, neměli jsme právo si vymýšlet, na co máme nárok, poté co maminka s tatínkem obětovali celý svůj život, aby nám dopřáli dětství, za které by jiní dali cokoli. Němci však na status či výši příjmů nehleděli. Pro ně byl Žid jako Žid a neexistovalo nic, co by dokázalo jejich pohled změnit. Slibovali nám bezpečí a střechu nad hlavou, byly to však jen samé lži. Žijeme tu jako krysy v kanálech a nezbývá nám než doufat, že nás naživu udrží jídlo, které si sami obstaráme – a modlit se, že tatínek sežene něco málo navíc od svých kontaktů za zdí, kterých je stále však méně a méně. Kanály se staly jedinou cestou, jak můžeme přepravit zboží z jednoho konce města na druhý, a vědí to už i Němci. Máme zakázáno opouštět ghetto – prostor ohraničený zdí dvakrát tak vysokou než jakýkoliv člověk, zakončenou ostnatým drátem, jenž vytváří ve městě jakési uzavřené náměstí, které se z každé strany skládá přibližně z dvaceti bloků. Toto místo, kde žijeme, naprosto dokonale naplňuje definici vězení. Jsme vězni a Němci jsou naši věznitelé.

Maminka už je vzhůru a krčí se nad Olívií, která ještě stále spí na povlacích na polštáře, jež používáme místo matrací. Když byla malá, stačilo mé sestře, aby kdokoli z nás jen o něco hlasitěji mrkl, a hned se vzbudila, teď se ale nevzbudí, ani když jí nad hlavou vrískají sirény.

„Lulu, je čas vstávat, zlatíčko,“ šeptá maminka Olívii do ucha a odhrnuje jí z čela zpocené kadeře. Už si ani nepamatuji, kdy tady dole bylo naposledy teplo, vzduch je však tak vyčpělý a těžký, jako by se mezi čtyřmi stěnami, mezi nimiž žijeme, zabydlel společně s námi.

Olívie se otočí na záda a zamrká, aby zahnala tmu. „Kde je tatínek?“ zeptá se jako každé ráno s nadějí v hlase, že tentokrát od maminky dostane jinou odpověď než obvykle.

„Musel odejít brzy. Měl nějakou schůzku.“

Tatínek má nějakou schůzku v jednom kuse, nikdy nám však neprozradí, o co přesně se jedná.

„Jakou schůzku?“ převalím se přes povlak, který posloužil jako lůžko mně.

Maminka se na mě přes rameno podívá a já si všimnu, jak se jí lesknou oči. „Prostě schůzku,“ zopakuje pouze. Zajímalo by mě, zda ví, s kým se tatínek schází, nebo tápe stejně jako my. Netuším, jestli by se mi přiznala, ať už je to tak, či tak.

Tatínek se nehodlá vzdát ani se smířit s faktem, že jsme uvězněni mezi zdmi města, které jsme vždy tak milovali. Varšava už dávno není místem, kde vás vítají veselí lidé. Proměnila se v celou pro židovské vězně. Ať už se otec vídá s kýmkoliv, ten druhý nejspíš jeho názor sdílí. Já sám však nemám nejmenší zdání, zda je v našich silách to změnit. Je nás jen hrstka a stojíme proti obrovské německé přesile.

Tatínkovi to však nemám za zlé. Pravda je, že kdyby to šlo, hned bych se k němu přidal. Maminka mě ale potřebuje víc. Proto kolem povinností, které musím plnit přes den, nenadělám mnoho povyku.

Natáhnu si kalhoty a zapnu košili a maminka pomůže Olivii do šatů – do těch, které kdysi tak milovala, dnes se na ně ale nemůže už ani podívat, protože barvy vybledly a okraje se začínají párat.

„Tatínkovi se včera podařilo získat dost vajíček a brambor na to, aby nakrmil hodně hladových krků, nás dnes ale čeká spousta práce.“ Maminka si rukou uhladí vlasy připevněné sponkami. „Izáku, ty oloupeš brambory a ty mi pomůžeš udržovat oheň, Olivie.“

I když nevlastníme téměř nic, pořád máme víc než mnoho jiných, což je také důvod, proč pomáháme ostatním, jak to jen jde, ať už tatínek na podzemním trhu vyhandluje cokoliv.

Jednu po druhé vytahuju cihly z průchozí díry ve zdi, až jich přede mnou stojí v prachu na hromádce osm. Nejprve se průchodem protáhne Olívie a po ní maminka. Pak mamince jednu po druhé cihly opět podám a natlačím se do krátké chodbičky vedoucí k východu nad zemí. Během několika minut cihly opět naskládám zpět na místo a pak všichni tři vyšplháme po žebříku ven z kanálu, k otvoru, který nás zavede do skladiště za bývalým zmrzlinářským krámkem.

Kovové stupínky zdolám jako první a odstraním poklop. Nejprve vytáhnou Olívii a postavím ji na nohy, potom pomůžu nahoru mamince a nakonec vrátím poklop zpět na místo.

„Brambory jsou schované pod stropním panelem vzadu vlevo,“ vysvětlí mi maminka. Potraviny podle druhu ukrýváme pod různé stropní panely a v rohu místnosti za starým rozbitým mrazákem máme schovanou velkou plechovku. Tak maminka udržuje některé potraviny v chladu, než je dá vařit.

Olívie udělá několik kroků směrem k výloze a nakoukne ven. Jestlipak doufá, že za ní uvidí něco jiného, musím se občas ptát. Ve dvanácti je ještě stále plná naděje – o důvod víc, proč jí závidět.

„Prší, ale venku stojí fronta,“ oznámí nám sestra.

Pod slovem fronta si člověk kdysi představil muže a ženy stojící spořádaně za sebou, namačkání jeden na druhého. Teď má však jiný význam. Hladoví Židé tak dlouho stát nevydrží. Místo toho se k sobě choulí u zdi a čekají na tu trošku jídla, kterou pro ně máme. Ghetto smazalo rozdíl mezi nižší a vyšší třídou, zatímco však některým vzalo všechno, jiní našli způsob, jak si udržet alespoň to málo, co jim zbylo. Teď je však úplně jedno, kdo co má či nemá. Ve frontě jsou všichni hladoví a špinaví, je jim zima a cítí se mizerně. Jen někteří o trochu víc než jiní.

My tři zatím kmitáme sem a tam a chystáme pro ně přiděl jídla navíc. V sedm hodin ráno pootevřeme dveře jen natolik,

abychom dovnitř pustili lehký vánek a první hrstku nešťastníků čekajících na smilování.

Je to už sedm měsíců, co okolo města vyrostla cihlová zeď, a během té doby lidé stihli přijít téměř o vše, včetně značné části tělesné hmotnosti. Někteří dokonce nocují na chodnících. Silnice jsou poseté vychrtlými těly, která se postupně mění na kostlivce. Ta trocha jídla navíc od nás nestačí, aby je udržela naživu.

Před námi stojí dvě ženy a malý chlapec a navzájem se podpírají. V těle jim nezbyl už ani gram tuku, a tak na nás zírají vytrněnými očima, tváře mají propadlé a lícni kosti jim lemuji ostré linky. Chlapci je přibližně tolik co Olívii a já se musím hodně ovládat, abych ho nepopadl do náruče a nevdechl mu do úst alespoň tu špetku života, která ve mně ještě zbyla. Všichni trpíme, ale děti – ty vůbec netuší, co se děje. V tak raném věku by ještě neměly chápat skutečný význam nenávisti, mezi zdmi ghetta však žijí děti, které nejen že přišly o rodiče, ale na vlastní oči sledovaly, jak jejich maminky a tatínci umírají hladu, neboť každý drobeček jídla nacpali do jejich malinkatých pusinek.

Konec našeho utrpení je v nedohlednu. Ze všech stran nás obklopují pouze zbídačená těla, která čekají, než vydechnou naposledy, zápach těl a rozkládajícího se masa a zvuk nářků, který se od úsvitu do soumraku rozléhá mezi zdejšími zdmi. Někteří z nás by možná raději umřeli hladu, než by bojovali o přežití. To je pochopitelné. Němci totiž rozhodně nemají v úmyslu pustit nás odsud živé.

V následujících hodinách se k zatuchlému krámku postupně trousí muži, ženy i děti, až už nám žádné jídlo nezbyde. Nejhorší část každého dne přichází v okamžiku, kdy musíme ty, kteří doufali, že na ně zbyde, poslat s prázdnou pryč.

Vidím jejich prosebné pohledy a prázdné tváře a srdce mi drtí hrudní koš jako balvan. Stojí mě hodně sil, abych přemohl

slabost a pustil se do úklidu, aby to v krámku vypadalo, jako že jsme tu nikdy nebyli. Přesně tyto chvíle mě obírají o touhu nevzdat se, zdá se však, že když se cítím úplně na dně, cosi se ve mně vzedme a dodá mi sílu v této bitvě pokračovat.

Najednou to uslyším – ten křik, který je odpovědí nikoliv na bolest těla, ale duše. Bezmyšlenkovitě kráčím směrem, odkud se nářek ozývá, a přemítám, zda člověku, který tak hlasitě trpí, dovedu pomoci, ať už je to kdokoliv. Udělám pár kroků směrem po ulici a spatřím muže, jak sklíčeně padá na kolena před ženou, nejspíš manželkou, která si zakrývá ústa roztřesenýma, křehkýma rukama. „Moje dětátko,“ nařiká. „Proč?“ Pak se jí podlomí kolena a také ona skončí na zemi. Manželé se do sebe zaklesnou a nařikají tak usilovně, až jim na čele vystoupí žíly.

Já jen bezmocně stojím opodál a přemýšlím, zda jejich potomek zemřel hladu, podlehl nemoci, nebo ho zastřelili, když ho jako mnoho jiných poslali do podzemních tunelů pro jídlo.

Pak se vzpomatuji a uvědomím si, že zírám na soukromý zármutek cizích lidí, aniž bych k tomu měl jakékoliv právo. Otočím se k dvojici zády a pohledem zavadím o hodinářství na konci bloku. Vývěsní tabulka se místo na dvou houpe pouze na jedné skobě a jen umocňuje pocit zkázy, která se městem prohnala. Při letmém pohledu vypadají hodiny na praporku vlajícím ve vánku jako pravé, minutové ani hodinové ručičky se ale nikdy nepohnou. Je to ta nejhorší upomínka, že můj život se navždy zastavil.



KAPITOLA TŘETÍ

SOFIE
KVĚTEN 1941

Z kuchyně se už neline tak lahodné aroma jako kdysi. Čerstvý chléb, koláče a knedlíky – všechny ty dobroty, díky kterým to u nás doma vonělo jako v pekařství. Maminka celé dny vyvažovala a pekla, protože ji kmitání u plotny naplňovalo radostí, co nám však snížili příděly, nemůžeme vařit tak jako dřív. Dnes cítím pouze bylinkové aroma včerejšího čaje smísené se slabou vůní zelí, které jsme měli včera k večeři.

„Můžeš se prosím podívat, kolik máme mouky?“ přikáže mi maminka a sama ve skříňkách nad hlavou hledá další přísady na pečení.

Vytáhnu zpod parapetu žlutou dózu, donesu ji ke kuchyňské lince a sundám víko. Podle váhy usuzuji, že v ní už moc nezbylo. „Na bábovku to stačit nebude. Potřebujeme víc.“ Dala bych cokoliv za sousto maminčiny vyhlášené sladoučké pochoutky.

„Co se dá dělat. Tak si místo toho upečeme piškot.“ Maminka mi vytrhne plechovku z ruky a opět ji zavře. Obvykle netrpělivá nebývá a z míry ji jen tak něco nevyvede, nemám jí to však za zlé.

„Kdy ji budeme moct dokoupit?“ S penězi jsme nikdy problém neměli, běžných potravin je ale nedostatek a nikdo neví, kdy to skončí.

Maminka mi položí dlaně na tváře a nakloní hlavu. Smutně si povzdechne a teprve pak odpoví: „Musíme si promluvit, Sofie.“

Snažím se polknout knedlík, který mi v tu chvíli uvízne v krku, a přemýšlím, co je ta věc, kterou se mi maminka chystá říct, to tajemství, které přede mnou s tatínkem skrývají. Rodiče toho spolu za poslední týdny moc nenamluvili. Poslední dobou je všechno tajemství, zdá se. „O čem?“

Najednou uslyším nad hlavou klapání a obrátím pozornost ke vstupní hale přímo za kuchyní. U nás ve škole probíhají údržbářské práce, a tak nám dnes odpadlo vyučování. Ráno jsem proto vstávala později než obvykle a tatínek by touto dobou už dávno měl být v práci.

„Kdo je nahoře? Slyšelas to?“ ptám se.

„To je tvůj otec. O tom jsem s tebou chtěla mluvit.“ Maminka přejde k malému stolu na druhé straně kuchyně a odsune dvě ze čtyř židlí. „Posaď se na chvílku.“ Má matka jen zřídkakdy nadělá kvůli rozhovoru zbytečné cavyky. Ať už se mi chystá sdělit cokoliv, nejspíš to skutečně bude natolik vážné, jak jsem se obávala.

„O co jde?“ vyhrknu ochraptěle. Posadím se a přišoupnu židli ke starému otlučenému stolu, u kterého ve všední dny snídáme, obědváme i večeříme.

Maminka mě následuje, posadí se vedle mě a položí ruce na vínové prostírání. Čekám, až promluví, nedokážu jí však pohlédnout do tváře, a tak místo toho zírám na pokroucené roztřepené střapce, které lemují kus látky po celém obvodu.

„Půjdu rovnou k věci. Nemá smysl to protahovat. Je mi to líto. Moc mě mrzí, že ti musím něco takového říkat. Tatínek zavírá ordinaci. Bude pracovat jinde. Krom toho, že dostane víc peněz, má jeho nové zaměstnání i další výhody,“ vyhrkne maminka překotně a mnohem úsečněji, než by bylo nutné, já však zcela přesně chápu každé její slovo.

Stále novou informací vstřebávám a bojuji s nutkáním pročísnout zacuchané trásně a narovnat jednotlivá vlákna, aby ležela rovně na sobě.

Vzpomenu si na neohlášené návštěvníky. „A kde? Kam tatínek půjde? Pracoval tady celý můj život, od doby, co se přestěhoval z Německa, ještě předtím, než jste se poznali, nebo ne?“

Maminka si položí bradu na zaťaté pěsti. „Bude pracovat pro Waffen-SS. Potřebují schopného člověka, který by školil jejich doktory. Doporučili jim ho jako skvělého odborníka. Krom toho tohle je nabídka, kterou nelze tak snadno odmítnout. Proto teď musí zavřít, ale až přijde ten správný čas, znovu ordinaci otevře, to vím jistě.“

Tatínek že by vstoupil do služeb moci, která se snaží zlikvidovat veškeré Židy v Evropě? Ta představa mi přijde natolik směšná, že mám problém jí uvěřit. Něco takového by můj otec nikdy neudělal. Maminka se určitě spletla. „Tomu nerozumím,“ zamumlám. Snažím se pochopit, jak by se tatínek mohl propůjčit k něčemu tak nemyslitelnému, a trásně na prostírání mi připadají stále rozmazanější.

Maminka se zprudka nadechne nosem a obrátí bradu ke stropu. Snaží se být statečná – poznám to na ní. „No víš, když pomůž SS, máme větší šanci, že budeme v bezpečí – ty a já. To je ta největší výhoda smíšeného manželství – že tvůj otec není Žid.“

Netuším, kdo ta pravidla vymyslel, ale ať to byl kdokoliv, rozhodně nebyl spravedlivý.

Ruce spočívající v klíně pod stolem zatnu v pěst a kousnu se do jazyka. O nových zákonech jsme doma diskutovali častěji, než by si kdo dovedl představit. Nikdo z nás však netuší, zda nebo kdy nastane ta chvíle, kdy už nebudeme nadále chráněny „privilegovaným manželstvím“. To je také důvod, proč tatínek naléhal na maminku, abychom opustili Polsko a odstěhovali se někam, kde budeme v bezpečí. Maminka se však s představou,

že by opustila farmu, která patřila její rodině po celé generace, nedokázala smířit. Právě proto se tatínek rozhodl zakotvit i se svou lékařskou praxí právě zde. Potomci našeho rodu budou mít v tomto městě vždy své místo. Věci se ale změnily. Nic už není jako dřív a toto město již není součástí naší identity.

„Maminko,“ promluvím, „obě víme, že bychom v Polsku neměly být. Měly jsme odejít, když jsme měly příležitost. Nemůže se chovat, jako bychom byly před Hitlerovou mocí chráněny navěky. Teď jsme v bezpečí, co když se ta pravidla ale taky změní?“

Při každé další zmínce, že opustíme Polsko, se maminka zamračí a linka kolem lícních kostí se jí ještě více prohloubí. S myšlenkou, že opouští domov ze strachu, se však nehodlá smířit.

Maminka se postaví a nohy židle zaskřípají na dlaždicích. „V této záležitosti nemáme na vybranou, Sofie.“

„Vážně tomu věřím,“ řeknu navenek klidně, i když uvnitř křičím panikou.

Maminka se oběma rukama chytne dřevěného opěradla a nahrbí se, jako by jí záda prořala bolest. „Odpověď sama moc dobře znáš. Nedělej to ještě těžší, než už to je. Prosím.“

Ozvěna tatínkových kroků, která se rozléhá mezi stěnami, mi prozradí, že od haly ho dělí jen několik posledních schodů. „Leno, Sofie, mám namířeno do města. Dřív než k večeři se nejspíš nevrátím.“

„Do města?“ Postavím se a pohlédnu mu do tváře. „Do jakého? Chci jet s tebou. Dnes nemusím do školy.“

„Ne,“ zarazí mě maminka. „Ty zůstaneš tady.“

„To je v pořádku, Leno. Jestli chce, může se se mnou projet. Potřebuji si jenom vyzvednout nějaké dokumenty. Ale cesta zabere skoro celý den.“

Výraz v tatínkově tváři mi najednou připadá jiný. Možná je to tím, že ho teď vidím v jiném světle, když vím, k čemu se

propůjčil. I tak se mu obočí klene nepřírozeně vysoko a ústa má mírně pootevřená, jako by se chystal něco říct, ale nemá dost odvahy.

„Jedu do Varšavy. Klidně pojed' se mnou, jestli chceš,“ řekne a těžkými kroky našlapuje po kuchyni.

Dojde ke skřínce nad kuchyňskou linkou a natáhne se pro skleničku. S maminkou obě pozorujeme, jak do ní napouští vodu z kohoutku a pak ji jediným lokem vyprázdní až do dna.

Dává si na čas, než bude muset opět projít hutným vzduchem, který jako by nás všechny dusil.

Maminka zavře oči – možná proto, aby se mu nemusela podívat do tváře a nemusela čelit rozhodnutí, které učinil. Chápu, proč mě s tatínkem nechce pustit. V autě ale budu mít čas položit mu otázky, na něž potřebuji znát odpovědi. Nebude se přede mnou moci schovat, když spolu budeme několik hodin sedět zavření v těsném prostoru.

„Nic se mi nestane,“ ujišťuji maminku. Položím svou dlaň na její a jemně ji stisknu. „Moc ráda pojedu s tebou, tatínku. Třeba cestou seženeme i mouku. Už nám skoro došla. Ani bábovku nám maminka upéct nemůže.“

„Dobře, uvidíme, co se s tím dá dělat. To není problém.“ Tatínek se tváří stejně zaneprázdněně, jak hovoří. Za normálních okolností by takový požadavek odbyl konstatováním, že musíme vystačit s tím, co máme.

„Dal ses do tance s ďáblem, Friedrichu, to sám moc dobře víš,“ ucedí maminka uštěpačně.

Tatínek si odkašle a sklopí pohled k dlážděné podlaze. „No, jak vidím – už nemám co skrývat. Sofie jede se mnou a tím to hasne. Za pár minut vyrazím. Musíme vyjet co nejdřív,“ řekne a opláchne skleničku pod proudem vody. „Běž se nachystat.“

„Friedrichu,“ přísně ho okřikne maminka, zatímco odchází z kuchyně.

Rychle vyběhnu po schodech a převléknu se do šatů na denní nošení, dost pohodlných na to, abych v nich vydržela delší dobu sedět.

Hádka mezi rodiči mezitím nabírá na hlasitosti i intenzitě. Jejich hlasy ke mně doléhají skrz všechny zdi, i když nevím, co přesně říkají. Jsem však schopná vytušit, že maminka s tatínkovým rozhodnutím nesouhlasí. To koneckonců ani já, potřebuji však od tatínka vyzvědět víc. Potřebuji vědět, co nám podle něj tato nemyslitelná práce přinese.

Během několika kratičkových minut jsem připravená vyrazit. Když seběhnu dolů, obklopí mě nepříjemné ticho. Maminka se opírá o klenutý vchod do kuchyně a zírá na hodiny po dědečkovi na protější straně. Tatínek si upravuje kravatu před zrcadlem, kousek od bodu, do kterého upírá pohled maminka. Manželství mých rodičů vždy stálo na pevných základech a bylo naplněné láskou a porozuměním, válka ale změnila životy mnoha lidí. Ani ve snu by mě však nenapadlo, že dolehne i na svazek mých rodičů: teď ale všichni potřebujeme jeden druhého a to by mělo být to jediné, na čem záleží.

Postavím se před maminku, položím jí dlaně na ramena a políbím ji na tvář. „Neboj. Budu v pořádku a brzy se vrátím.“

„Mám tě moc ráda, holčičko,“ řekne ochraptěle, aniž by hnula brvou. „Sofie, počkej, připravila jsem ti na cestu obložené chleby.“ Maminka mizí v kuchyni, a když se opět vynoří v chodbě, drží v ruce papírový balíček.

Vezmu si od maminky chleby a ještě jednou ji políbím. Pak se otočím a nechám ji samotnou s jejími myšlenkami. „Mám tě ráda, mami.“



KAPITOLA ČTVRTÁ

IZÁK
KVĚTEN 1941

Jakmile ranní honba za trochou jídla navíc skončí, dáme se na odchod a máme před sebou celý den na to, abychom vstřebali svět okolo nás – každíčký detail, který okolo sebe můžeme vidět, cítit či slyšet. Pravdu ale nelze tak snadno ignorovat, když se celý náš život proměnil v jeden úzký, nekonečný tunel.

Tatínek se nabídl, že dnes pomůže s úklidem ulic, jak to dělají mnozí zdatnější muži, když mají volno.

„Mami, jestli jsi hotová, půjdu se podívat po tatínkovi, jestli bych nemohl přiložit ruku k dílu.“

Poslední dobou jen těžko odhaduji, jaké pocity se skrývají v mamčině pohledu. Kdybych měl hádat, vsadil bych na beznaděj, strach, lítost a ztrápenost, nic z toho by ale nepřiznala nahlas, zvlášť když nám sama stále dokola opakuje, ať nevěšíme hlavu.

„To není nutné, broučku. Pro dnešek už určitě mají rukou dost.“

Odkašlu si a skloním hlavu, protože moc dobře vím, že to, co maminka říká, není pravda.

„Já chci jít taky,“ přidá se Olívie. „Jsem silná a šikovná. Umím pomáhat stejně dobře jako Izák.“

„Na to zapomeň. Nikam nepůjдете. Ani jeden.“ Maminka, usazená na obrubníku, zvedne hlavu a podívá se na mě. Zastíní si oči dlaněmi, aby je ochránila před slunečními paprsky.

„Lulu, ty zůstaň s maminkou a dělej jí společnost. Máme děravé oblečení a ona potřebuje, abys jí ho pomohla zašít.“

Olívie spustí ramena, jako by jí někdo vysál z těla veškerou energii. „Zašívání starých hadrů – copak to je nějaká zábava? Barevné látky, co se na sluníčku krásně třpytí a lesknou – s takovými věcmi bych si měla hrát, ne se starou vyšisovanou bavlnou.“

Olívie vždy milovala šaty a krásné oblečení. Když jsme ještě mohli chodit do školy, kolovaly mezi školními zdmi řeči, že má sestra chodí až příliš nastrojená. Učitelé dokonce čas od času spílali mamince, že její dcera ostatní děti rozptyluje, na to však naše matka vždy odpovíděla: „Olívie ví sama nejlíp, co se jí líbí.“ Nechtěla svou dcerku připravit o „jedinečný cit pro módu“. To platilo do doby, než škola zavedla uniformy. Ne vždy byly Olíviiny módní kreace dle maminčina gusta, ona však měla pocit, že její holčička má právo obléknout si cokoli, co ji činí šťastnou. A taky že v životě existují mnohem horší věci, které stojí za hádku.

Když jsme se museli odstěhovat do ghetta, řekli nám, že si sem můžeme vzít jen to nejnnutnější, a tak veškerá Olíviina garderoba zůstala doma.

„Nikdo netvrdí, že to bude zábava. Ale pomoc bych ocenila,“ konejšila ji maminka.

Olívie se otočí a znovu se podívá na mě. Nakloní hlavu ke straně a zúží oči. Levý cop se jí zhoupne do oblčeje a ona ho odhrne. „Že jsem holka, ještě neznamená, že nemám sílu a nemůžu pomoci.“

Když slyší slovo úklid, nejspíš si představuje, že dostane do ruky koště nebo mop. Tohle však není ten případ. „Já nikdy netvrdil, že nemáš sílu,“ ujistím sestru.

Olívie složí ruce na prsou a našpulí rty. Vím, jak je to pro ni těžké, v mnoha ohledech dokonce těžší než pro mě. Já jsem prožil víceméně normální dětství. Ji však o to její válka připravila úplně. Jen Bůh ví, kolik jí bude a co všechno v životě propásne, pokud se odsud někdy dostaneme živí a zdraví.

Nakloním se k sestře a chystám se jí něco pošeptat do ucha, ona ale udělá krok stranou. Je úplně jedno, co řeknu. Jakmile se jednou rozhodla, její názor nic nezmění. Doufám, že její silná vůle jí jednoho dne bude výhodou. Chytnu Olívii za loket, aby přede mnou dál necouvala. Na dvanáct let je hrozně drobná. Kdybych ji chytil silněji, snadno bych ji srazil na zem.

„Potřebuju, abys dneska zůstala s maminkou a pomohla jí, protože jí dneska není nejlíp. Tatínek je zase hrozně unavený z toho věčného uklízení a mně přijde rozumné, aby každý z nás pomohl jednomu z nich. A vím jistě, že maminka víc ocení tvou společnost než tu mou. To oba víme.“

„Tebe má radši,“ posteskne si má mladší sestra.

Cvrnknu ji do jednoho z jejích copů. „O tom se s tebou přít nebudu, pro dnešek ale lepší plán nemám.“

Olívie se na mě podívá a obrátí oči v sloup – tuto dovednost za poslední měsíce dotáhla téměř k dokonalosti. „Tak dobře. Kdy se vrátíte?“

„Až skončíme,“ odpovím.

„Jestli tě načapám, jak někde mezi baráky mastíš karty, tak tě dneska v noci budu strašit ve snu.“

„To je fér,“ řeknu a pohladím ji po hlavě. „Vrátím se brzy, mami. Lulu zůstane s tebou, ale tatínek potřebuje pomoci. Musím jít za ním.“

Maminka pokývne hlavou jako vždy, když nemá sílu se dohadovat.

Políbím ji na tvář a vyrazím do přeplněných ulic. Na chodnících i silnicích je to hlava na hlavě. Člověk by čekal, že lidé se

mezi sebou budou bavit mnohem hlasitěji a jejich rozhovory se budou rozléhat mezi řadami domů jako ozvěna, jejich hlasy jsou však den ode dne tišší, jak se zdá. Muži i ženy jen tupě zírají jeden na druhého. Myslím, že je nijak zvlášť nezajímá, co je za člověk, který stojí přímo vedle nich, co si myslí nebo jak se cítí. Nejspíš na tom bude podobně jako my všichni.

Vozík slyším dřív, než ho spatřím. Dřevěná kola pod obrovskou tíhou na nerovných dlažebních kostkách neohrabaně nadskakují. Pohled na nehybné tělo u obrubníku přikryté kusem hadru mi prozradí, že sem tatínek ještě nedorazil. Bodne mě na prsou, když si představím minimálně další desítku těl, která neleží na jednom konkrétním místě, zároveň jsou ale všude. Každý den je z ulic potřeba odklidit tolik těl – těl lidí jako já, kteří vypustili duši a jejich ostatky zde zůstaly pro vrány a krysy, jimž se v těchto ulicích daří lépe než nám. My si svou šanci na přežití nemůžeme ani vybojovat. Pokud všechna ta muka přetrpíme, žijeme dál. Naši vězňatelé si však s úklidem hlavu nelámou. O své lidi se musíme postarat sami, jak před životem, během něj, tak i po něm – a to nejen kvůli nim, ale také kvůli zdraví všech ostatních. Těla už pomalu nemáme kam dávat, přesto je svážíme dál, neboť doufáme, že totéž by někdo udělal pro nás.

Maminka netuší, že tatínek vozí káry s mrtvolami ani že mu s tím pomáhám. Byla by vzteky bez sebe, kdyby zjistila, že na vlastní oči přihlížím něčemu tak nelidskému.

Tatínek zas tvrdí, že dokud nám zbývá síla, měli bychom udělat to, co jiní nemohou. Jsme mladí, to je naše výhoda, stejně jako ta trocha jídla navíc, kterou si dokážeme sehnat svépomocí.

Muži se chopí vozíků naložených vychrtlými těly a odvázejí je pryč a já začnu tahat těla, která mám nejbliž, na hromadu k ostatním. Intenzita zápachu nemizí ani nepolevuje. Mrtvolný puch je tou nejsilnější připomínkou utrpení, kterému zde musíme čelit. Ještě před pár lety by mě ani nenapadlo zaobírat se

myšlenkami, jak asi páchne mrtvola. Teď mám strach, že jinou vůni už v životě nepoznám.

Chvilku klidu nám nedopřejí ani mouchy. Poletují kolem nás a mučí nás stejně jako nacisti. Jako kdyby nestačilo, že člověk musí na ramenou vláčet lidskou mrtvolu, ještě by potřeboval ruku navíc, aby mohl odhánět otravný hmyz.

Kéž bych nemusel vidět pravdu – tuhle každodenní noční mŕvu. Ale kdo jsem já, abych si mohl dopřávat luxus a skrývat se celý den za zdmi bývalého krámků se zmrzlinou? Do úklidu všudypřítomného zmaru se nehrne nikdo. I tak v něm ale pokračujeme, neboť nám, jak se zdá, nic jiného nezbyvá. Neexistuje nic, co by nás dokázalo zachránit, stejně jako neexistuje způsob, jak ty nebožáky přivést zpět k životu. To, že se postaráme o jejich těla, je projevem lidskosti, vlastnosti, o které si ti na druhé straně zdi mohou nechat jen zdát. Zemřou-li s respektem, pak je to víc, než by o sobě mohli říct oni.

„Izáku,“ volá mě tatínek unaveně. „Přišels pomoct starému tátovi? Vyrostl z tebe chlap, jak se patří, ty můj kluku.“ Vykročí směrem ke mně shrbeně, jednu ruku položenou na bedrech, druhou na stehně. Na záda tatínek trpěl už zamlada. Když byl přibližně v mém věku, poranil se při pádu z koně. Dlouhodobé následky se ale začaly projevovat až poté, co jsem se narodil já. Tatínek o své bolesti odmítá mluvit. Netuším, zda za to může hrdost, nebo chce z hlavy vyhnat radostné vzpomínky, jak se prohání po louce na koňském hřbetu. Tatínek nikdy nedovolil, aby zranění stálo mezi ním a tím, co miluje. Až do chvíle, kdy nás připravili o všechna práva. „Jsou maminka se sestrou v pořádku?“

„Jsou. Jen mě napadlo, že budeš potřebovat pomoct. Když jsme včera našli tolik těl.“

Tatínek zakroucí hlavou a vypustí z plic těžký povzdech. „Je to zlé, chlapče, hodně zlé. A bojím se, že to bude ještě horší.“

Z těch chudáků už skoro nic nezbylo. Jsou to kostry potažené kůží," rozpovídá se o detailech, které jsem viděl na vlastní oči. Vidíme je my všichni. Člověk už ani nemůže nakouknout za roh ulice, aby pohledem nezavadil o mrtvolu. „Tahle ulička tady – tam jsme se dneska ještě nedívali," ukáže nalevo od sebe tatínek.

Kloužu očima po vlhké dlažbě k bodu, kam směřuje jeho prst. Lehký vánek promíchává mírné teplo sálající ze slunce se sychravým vzduchem a já si všimnu, jak z kanálů stoupá k obloze dým. Obklopí mě nahořklý zápach, který dává tušit, kolik rozkládajících se těl se skrývá ve stínech okolo nás. Nedokážu pochopit, kde se jich na jednom místě vzalo tolik. Mohu se jen dohadovat, že ti lidé nejspíš nechtěli být sami, když začali tušit, že již brzo vydechnou naposledy.

Navršíme na káry tolik těl, co to jen jde, a zamíříme na místo, kam mrtvé odkládáme teď.

Lidé se už dávno nedívají naším směrem, když kolem nich projíždíme s kárami. Nikoho nezajímá, co vydává takový rámus. Není nutné sledovat celou scénu očima, když ji cítíme až do hloubi našich duší. Poslední den čeká každého z nás, i když netušíme, kdy přijde, jen naděje, kterou jsme mívali kdysi, se pomalu rozplynula kdesi v dálce. Tak daleko nám naše oči pohledět nedovolí. To jediné, čeho se můžeme chytit, je touha, že přežijeme ještě jeden den. Zatím to stačí. Zatím je to dost. Dost na to, abychom se odvážili vyhlížet další soumrak.